

ДИСИДЕНТСТВО КАО ИСТРАЖИВАЧКА ТЕМА У САВРЕМЕНОЈ СРПСКОЈ ИСТОРИОГРАФИЈИ

Сажетак: С обзиром на нестанак идеолошки и политички контролисане историографије, период социјалистичке Југославије представља релативно ново истраживачко поље савремене српске историјске науке. Једна од тема је дисидентство, односно спектар различитих појава критичког односа према тадашњој југословенској социјалистичкој стварности. Дисидентство за истраживаче представља веома сложена и слојевиту проблематику. Најпре, појам и дефиниција дисидентства нису у потпуности усаглашени у савременој науци, затим, питање дисидентства је често повезано са актуелном политиком и, на крају, за изучавање овог питања неопходно је познавање резултата других друштвених наука. Зато истраживање ове теме захтева опрезан и сложен приступ. Тема овог рада је покушај сажетог представљања најважнијих питања везаних за проблематику дефинисања појма дисидентства и сагледавање домета српске и светске историографије по овом питању.

Кључне речи: историографија, дисиденти, дисидентство, социјализам, Србија, Југославија

Са завршетком Хладног рата, распадом СССР-а и нестанком Источног блока, престала је да постоји и Југославија као држава. Некадашњи југословенски државни простор замениле су нове државе изникле из бившег федералног система. Тако је новонастали политички контекст донео и нове системе вредности који су темељно преобликовали и инкорпорирали готово све сфере друштвених делатности. Различито у свакој новонасталој држави, нови системи су инаугурисали и нове погледе у прошлост, односно нове односе према историји. Овим таласом је, неминовно, морала бити захваћена и историографија.

Историјска наука је одувек била захвално поље за манифестовање и легитимизацију актуелних политичких погледа. У турбулентним временима последње деценије 20. века бивша социјалистичка историографија се, заједно са југословенском државом, распала у низ посебних историографија бивших република. Током ратних сукоба и после потпуне дезинтеграције некадашњег југословенског подручја и разбијања српског етничког простора, у првој половини деведесетих година, свака од историографија нових држава почела је изграђивати сопствено виђење прошлости, како своје тако и су-

седних народа са којима су донедавно заједно живели. На тај начин је дошло до бројних неусклађености ставова према појавама и процесима из, до јуче, заједничке прошлости. То се највише одразило на теме из историје Југославије, а посебно из периода социјалистичке Југославије.

Бројне су теме које заокупљају научну јавност у бившим југословенским републикама, почев од самог поимања Југославије као државе и идеје, до разних појава из области друштвеног живота и културе. Проблематика југословенског социјализма, друштва, система, политике и културе, у последње време све више је предмет интересовања поменутих историографија, које, са новим генерацијама историчара, наведене теме постепено преузимају из руку публицистике и постављају их у координате науке.

Хладни рат је за собом оставио бројне дилеме и питања у оквиру нових погледа на системе урушене пропашћу социјалистичког Источног блока у Европи. Пошто су источноевропска социјалистичка друштва постала део прошлости, разматрања проблема и питања везаних за њих су све више прелазила из домена актуелне дневне политике у област науке, пре свих историографије. Тако је и „обрада“ појава политичких и културних алтернатива и побуна (овом приликом ћемо за њих користити заједнички назив *дисиденти*, односно *дисидентство*) у бившим европским социјалистичким државама добила нови контекст, а са њим, као ново истраживачко поље, ушла и у историографије наведених земаља.

Прихватањем рада на истраживању тема везаних за дисиденте и дисидентство историчари често наилазе на низ проблема. Пре свега, у више случајева, јавља се недостатак адекватне стручне литературе, која би била лишена политичких обележја или публицистичког приступа. Такође, често се наилази и на неприступачност архивске грађе, најчешће оне похрањене у архивима државне безбедности, а понекад и у приватним архивама. На крају, оно што можда ствара највећу тешкоћу истраживачима представља неусаглашеност појма и дефиниције дисидената и дисидентства, с обзиром на то да се при сваком приступу истраживању неког појма или феномена поставља питање његовог дефинисања.

Постоји више узрока широком и разноликом поимању и дефинисању феномена дисидентства. Најчешће присутни узроци су они политичке, вредносне, моралне или, чак, личне природе, што нам указује на обавезу узимања у обзир профил самих истраживача и аутора, јер су многи од њих и сами некада припадали свету дисидената или су, бар, себе тако доживљавали. Што се тиче поменутих политичких околности, оне се тичу пре свега времена и места у чијим условима је одређени проблем обрађиван. На пример, теме о дисидентима су на Западу увелико биле актуелне и заступљене за време трајања Хладног рата и блоковских подела, док се, као што смо поменули, у оквиру корпуса нових тема у стручној и публицистичкој јавности земаља бившег Источног блока јављају после завршетка хладноратовске ере. И један и други временско-контекстни приступ заслужује пажњу истраживача, али и

апсолутни опрез, управо из разлога великог степена политичких „употреба“ наведене проблематике у склопу актуелних догађаја и потреба. Из тога се намеће и претпоставка о потенцијално садржајнијем и темељнијем истраживачком приступу новијих генерација истраживача, које би са собом донеле и неопходну временску и вредносну дистанцу. Сви ови разлози, као и низ других, значајно утичу на проблем дефинисања и прецизног одређивања задатог појма.

Најважнији елементи на којима се базирају и око којих се разликују бројне дефиниције дисидентства су временски, друштвени и идеолошки контекст, као и начин деловања и степен страдања дисидената. Већина аутора појаву и деловање дисидената везује за временски контекст Хладног рата. Међутим, услед веома раширене употребе овог термина, која је и данас актуелна, а очигледно ће бити и у будућности, поставља се питање знатно ширег временског дефинисања дисидентства, односно његово одређивање као феномена 20. века присутног како у периоду пре, тако и после Хладног рата, све до данашњице и као појаве која ће нас, вероватно, пратити и у будућности.

Оквирно са хладноратовским периодом дисиденти се везују за процес политичког надметања два идеолошки супротстављена блока, па се зато њихово деловање ограничава на једну од супротстављених страна. Тако се, по већини аутора, дисидентске појаве и делатности смештају у оквир социјалистичких држава и друштвених система а идеолошки се везују најчешће за комунизам. У овом случају, често се поставља питање да ли су дисиденти појам који се односи на сваку критичку делатност која одступа од званично прокламоване „линије“ или само на идеолошке и политичке „отпаднике“ од комунизма, тј. на личности које су пре тога припадале партијској и комунистичкој владајућој структури.

У другом случају, уколико дисидентство посматрамо у ширим временским, просторним и системским оквирима, намеће се већи број питања. Прво, пошто највећи број истраживача стоји иза становишта да су дисиденти појава тоталитарних идеолошких система социјализма (комунизма), питање је да ли дисидентство можемо наћи и у, такође тоталитарним, системима нацизма, фашизма или неким другим диктатурама и тоталитарним друштвима, као на пример у извесним теократијама или војним диктатурама?¹ Друго, да ли дисидентство везујемо само за државне оквире тоталитарних и ауторитарних система или их можемо пронаћи и у системима парламентарних демократија? (Bogdanović, 2009: 115). Треће, да ли се ова појава везује искључиво за државне системе или не? На ово питање нас наводе тврдње појединих аутора да се дисидентство као појава јавља и у међудржавним односима (на пример тврдња да је Јосип Броз Тито, као неприкосновени вођа социјалистичке Југо-

¹ Примери попут немачког писца Томаса Мана (1855–1955) и припадника групе филозофа тзв. „Франкфуртске школе“, који су били принуђени да напусте Немачку због неслагања са нацизмом, или примери сукоба са верским фундаментализмом „случај“ индијско-британског писца Салмана Руждија (1947–) и иранског филмског редитеља Џафара Панахија (1960–), и др.

славије, током Хладног рата био дисидент у односу на Источни блок: Куљић, 2010: 14) као и мишљења да дисидентство постоји у различитим врстама система и организација, независно од државног контекста, као што су партије и политички покрети, затим, религије и идеолошки системи или општеприхваћени системи вредности (постојање идеолошко-интелектуалног и вредносног дисидентства) итд. Четврто, да ли политичке емигранте можемо сматрати дисидентима, будући да више не делују под условима тоталитарних режима, али ти режими, ипак, представљају узрок њихове емиграције?² Пошто се често употребљава термин „дисидентски покрет“, поставља се, такође, важно питање да ли је дисидентство индивидуална или колективна (групна) појава? Да ли има политичку или само идеолошко-интелектуалну конотацију? Да ли се изједначава са политичком опозицијом или је пре свега моралан чин појединаца, итд.³

Сва наведена питања упућују и на потребу дефинисања појмова као што су тоталитаризам, ауторитаризам, диктатура, демократија, парламентаризам, слобода, морал, покрети, опозиција, власт, људска права итд.

Појава дисидената и дисидентства се на нашим просторима везује за период социјалистичке Југославије (1945–1991). Сва поменута питања дефинисања дисидентства, у мањој или већој мери, важе и за „југословенски случај“ (Ѓилас, 2009: 71–76). Најпре треба поменути да, међу српским и ауторима на простору бивше Југославије, постоји подељеност око мишљења да ли је југословенска социјалистичка држава била тоталитарна или ауторитарна (Miloradović, 2010: 203–204), као и низ других дилема о југословенском друштву и политици у чију проблематику овом приликом нећемо улазити. У сваком случају, у том друштву је несумњиво постојала дисидентска делатност, односно појаве различитих облика критике система, идеологије, политике и друштва.

Југословенски дисиденти обухватају широк спектар различитих критичких делатности (Cvetković, 2010: 105–106). Овом приликом ћемо, без детаљнијег упуштања у проблем, нагласити само да се тај спектар односи на

² Најпознатији примери „дисидената-емиграната“ били су: руски писац Александар Солжењџин (1918–2008), пољски књижевник Чеслав Милош (1911–2004), чешки писац Милан Кундера (1929–), пољски филозоф Лешек Колаковски (1927–2009), руски књижевник Владимир Буковски (1942–), југословенски књижевник Михајло Михајлов (1934–2010), и др. Видети: Милош, Чеслав. 1998. *У потрази за отаџбином*. Нови Сад: Матица српска; Колаковски, Лешек. 2009. *Занимљива времена, немирна времена I-II*. Београд: Службени гласник; Милајлов, Милајло. 1994. *Domovina je sloboda*. Београд: Radio B92; Ѓилас, Алекса. 2009. *Iz emigracije. Izabrani eseji, članci, intervju i dokumenti 1980–1990*. Београд: Službeni glasnik; Радојевић, Мира. 2007. Милован Ѓилас и српска политичка емиграција. *Токови историје* 4, 119–135; и др.

³ О наведеним питањима видети: Spehñjak, Katarina. 2010. Disidentstvo kao istraživačka tema – ројам i приступи. U N. Kisić Kolanović, Z. Radelić, K. Spehñjak (ur.) *Disidentstvo u suvremenoj povijesti*. Zagreb: Hrvatski institut za povijest, 11–21; Miloradović, Goran. 2010. Ljudi na stranačkim mestima. Uzroci, posledice i smisao sukoba Josipa Broza Tita i Milovana Ѓиласа na Trećem (vanrednom) plenumu SK SKJ 1954. godine. U O. Manojlović-Pintar (ur.) *Tito – viđenja i tumačenja*. Београд: INIS, 199–231; и др.

сет различитих професија, од професионалне политике, преко науке до света културе и уметности, пре свих књижевности. Треба поменути да су југословенски дисиденти манифестовали различите степене друштвене критике, а такође се разликују и консеквенце које су они подносили од стране власти.⁴ Многи од њих су, не само доживели остварење својих идеја, већ су, у више случајева, као и у неким земљама бившег Источног блока, ступили на власт после распада Југославије.⁵ Важно је нагласити и да је свако истраживање делатности дисидената у Југославији уско повезано са истраживањем других области политичког и друштвеног живота социјалистичког периода.

Историографија у свету је далеко одмакла у истраживању и продукцији литературе о дисидентима и дисидентству. У историографијама западних земаља ова продукција се може пратити од хладноратовског периода до данас, тако да се кроз њу може уочити еволуција погледа на дисидентско питање у различитим периодима.⁶ Историографија у Русији и бившим источнблоковским земљама је такође важна за целокупно сагледавање наведене проблематике. После распада СССР-а и социјалистичког Источног блока, попустиле су и идеолошке „стеге“ па је научна и публицистичка продукција на тему дисидентства могла несметано да се развија и у новонасталим државама на овом простору.⁷

⁴ Опширније: Цветковић, Срђан. 2007. *Портрети дисидената*. Београд: ИСИ; Cvetković, Srđan. 2011. *Između srpa i čekića 2. Politička represija u Srbiji 1953–1985*. Београд: ISI; Nikolić, Kosta, Cvetković, Srđan и Tripković, Đoko, ur. 2010. *Bela knjiga – 1984. Obračun sa „kontrarevolucijom“ u SFRJ*. Београд: Službeni glasnik/ISI, 5–61.

⁵ Најпознатији примери у свету су Вацлав Хавел (1936–2011) у Чешкој и Лех Валенса (1943–) у Пољској, а на простору бивше Југославије Фрањо Туђман (1922–1999) у Хрватској и Добрица Ћосић (1921–) у Србији (тадашњој СР Југославији).

⁶ Издвајамо поједине наслове о дисидентима објављених на Западу: Falk, Barbara J. 2003. *The Dilemmas of Dissidence in East-Central Europe. Citizen Intellectuals and Philosopher Kings*. Budapest: Central European University Press; Shapiro, Leonard, ed. 1972. *Political Opposition in One-Party States*. London: Wiley; Tökes, Rudolf L, ed. 1975. *Dissent in the USSR, Politics, Ideology and People*. Baltimore and London: John Hopkins University Press; Pollack, Detlef and Wielgohs, Jan, Wielgohs, eds. 2004. *Dissent and Opposition in Communist Eastern Europe. Origins of Civil Society and Democratic Transition*. Burlington: Ashgate Publishing Limited; Neubert, Erhart. 1997. *Geschichte der Opposition in der DDR 1949–1989*. Berlin: Christoph Links Verlag; Sher, Gerson S. 1977. *Praxis: Marxist Criticism and Dissent in Socialist Yugoslavia*. Bloomington, IN: Indiana University Press; Leftwich Curry, Jane, ed. 1983. *Dissent in Eastern Europe*. New York: Preager Publishers Inc; Boer, S. P. de, Driessen, E. J, Verhaar and H. L, eds. 1982. *Biographical Dictionary of Dissidents in the Soviet Union, 1956–1975*. The Hague: Martinus Nijhoff Publishers; и др.

⁷ Наводимо поједине наслове из ове продукције: Алексеева, Людмила. 1992. *История инакомыслия в СССР: Новейший период*. Москва: Весть; Макаров, А. А, ур. 2006. *Власть и диссиденты из документов КГБ и ЦК КПСС*. Москва: Московская Хельсинская Группа ; Горелик, Геннадий. 2004. *Андрей Сахаров*, Москва: Вагриус; Сараскина, Людмила. 2008. *Александр Солженицын*, Москва: Молодая Гвардия; Козлов, В. А. 2006. *Неизвестный СССР. Противостояние народа и власти, 1953–1985 гг.* Москва: Олма-пресс; Байгушев, Александр. 2005. *Русская партия внутри КПСС*. Москва: Алгоритм; Митрохин, Николай. 2003. *Русская партия: Движение русских националистов в СССР 1953–1985 гг.* Москва: Новое литературное обозрение; Байгушев, Александр. 2007. *Партийная разведка*, Москва: Алгоритм; и др.

Српска историографија и њој суседне историографије бивших југословенских република током деведесетих година нису посвећивале велику пажњу овом питању. Међутим, у последњој деценији је знатно повећан број научних радова о дисидентима и дисидентству. Иначе, целокупна литература о дисидентству, објављена на простору бивше Југославије, може се поделити на три основне целине: научна литература, публицистичка литература и дела самих дисидената или оних који су им били блиски. Такође, треба поменути и корпус стране литературе која се бави југословенским дисидентима.

У српској научној и публицистичкој јавности литература и радови о дисидентима (лишени дотадашњег идеолошког садржаја) јављају се крајем осамдесетих и почетком деведесетих година. Треба напоменути да се добар део ових радова бави дисидентством на посредан начин, обрађујући примарно неку другу тему, као на пример државну репресију, културну политику, делатности појединих личности, проблеме и противуречности система и друштва, историју идеја, идеологија и политичких мишљења итд. У оквиру научне историографије постоји и солидан број примера, успешних или мање успешних, покушаја дефинисања дисидентства и класификације дисидената у Југославији (аутори попут Мире Богдановић, Срђана Цветковића, Горана Милорадовића и др.).⁸ Нажалост, у неким случајевима, ни научна историографија није остала имуна на политичке примесе и једнострана објашњења. Такође, више научних монографија изашло је из пера бивших дисидената, који су и сами били научници (пример припадника филозофско-социолошке групе *Praxis*).⁹ Они су, углавном, обрађивали теме и догађаје који су били у непосредној

⁸ Видети: Cvetković, Srđan. 2006. *Između srpa i čekića: represija u Srbiji 1944–1953*. Beograd: ISI; Cvetković, Srđan. 2011. *Između srpa i čekića 2. Politička represija u Srbiji 1953–1985*. Beograd: ISI; Цветковић, Срђан. 2007. *Портрети дисидената*. Београд: ИСИ; Dedijer, Vladimir. 1991. *Veliki buntovnik Milovan Đilas. Prilozi za biografiju*. Beograd: Prosveta; Leković, Dragutin. 2010. *Milovan Đilas i socijalizam*. Podgorica: CANU; Lopušina, Marko. 1991. *Crna knjiga – cenzura u Jugoslaviji 1945–1991*. Beograd: Fokus; Bogdanović, Mira. 2009. *Jugoslovenski disidenti i hladni rat. Sociologija* 2, 113–136; Miloradović, Goran. 2010. *Ljudi na stranačkim mestima. Uzroci, posledice i smisao sukoba Josipa Broza Tita i Milovana Đilasa na Trećem (vanrednom) plenumu CK SKJ 1954. godine*. U O. Manojlović-Pintar (ur.) *Tito – viđenja i tumačenja*. Beograd: INIS, 199–231; и др. На простору бивше Југославије посебно треба издвојити: Kisić Kolanović, Nada, Radelić, Zdenko и Spehnyak, Katarina, ur. 2010. *Disidentstvo u suvremenoj povijesti*, Zagreb: Hrvatski institut za povijest.

⁹ У југословенској интелектуалној јавности шездесетих и седамдесетих година веома популарна била је групација марксистичких интелектуалаца окупљена око часописа *Praxis*, који је излазио у Загребу. Њих су чинили углавном филозофи и социолози, професори универзитета у Београду и Загребу, који су се истицали критичним ставовима у односу на тадашње социјалистичко друштво и политичке догађаје. Овом приликом наводимо неке од наслова ових аутора: Popov, Nebojša. 1989. *Contra fatum (slučaj grupe profesora Filozofskog fakulteta u Beogradu, 1968–1988)*. Beograd: Mladost; Popov, Nebojša. 2008. *Društveni sukobi – izazov sociologiji: „Beogradski juni 1968“*. Beograd: Službeni glasnik; Kangrga, Milan. 1997. *Izvan povijesnog događaja. Dokumenti jednog vremena*. Split: Feral Tribune; Popov, Nebojša, ur. 2003. *Sloboda i nasilje. Razgovori o časopisu Praxis i Korčulanskoj letnjoj školi (Milan Kangrga, Zagorka Golubović, Ivan Kuvačić, Božidar Jakšić, Nebojša Popov, Ante Lešaja)*, Beograd: Res publica; Tadić, Ljubomir. 1999. *U matici krize. Intervjui 1968–1988*. Beograd: Čigoja štampa; Марковић, Михаило. 2008–2009. *Јуриш на небо I–II*. Београд: Просвета; и др.

вези са „њиховим случајем“, па се зато могу користити и као историјски извори. Потребно је напоменути и то да њихове радове из тог разлога, приликом истраживања одређених тема, свакако, треба критички обрадити. За истраживаче ове тематике, као историјски извори, од велике су важности и мемоари и сећања појединих дисидентата.¹⁰ Од велике важности за истраживаче су и напори појединих аутора у припремању и објављивању грађе о појединим догађајима и личностима.¹¹ Политика и лични погледи су, несумњиво, више заступљени међу ауторима публицистичке литературе. У иностранству, поготову на Западу, о југословенским дисидентима се доста писало, поготову у време када су они били прогањани, а неки од њих, емигриравши, пронашли уточиште и политичку подршку у западним државама. Пример за то су научне обраде појединих чувених југословенских дисидентата, као што је Милован Ђилас (1911–1995), о коме је у време кад је у Југославији још био прогањан, на западним универзитетима одбрањено неколико доктората и више магистарских радова.¹² Међутим, ову литературу, као и домаћу, карактеришу мање

¹⁰ Издвајамо неке наслове: Ћосић, Добрица. 2009. *Лична историја једног доба (пишчеви записи). Време искушења, 1951–1968*. Београд: Службени гласник; Ћосић, Добрица. 2009. *Лична историја једног доба (пишчеви записи). Време отпора, 1969–1980*. Београд: Службени гласник; Ћосић, Добрица. 2009. *Лична историја једног доба (пишчеви записи). Време распада 1981–1991*. Београд: Службени гласник; Ђилас, Милован. 1991. *Vlast i robuna*, Beograd: Književne novine; Ђилас, Милован. 1994. *Пад нове класе. Повест о саморазарању комунизма*. Београд: Службени лист СРЈ; Ђилас, Милован. 1989. *Tamnica i ideja*. Beograd: KIZ „Trag“; Ђилас, Милован. 1990. *Nesavršeno društvo (i dalje od Nove klase)*, Beograd: Narodna knjiga; Михаиловић, Борислав Михиз. 1992–1993. *Аутобиографија – о другима I–II*. Београд: БИГЗ; Пекић, Borislav. 2004. *Godine koje su pojeili skakavci. Uspomene iz zatvora ili antropopeja (1948–1954)*. Novi Sad: Solaris; Mihajlov, Mihajlo. 1990. *Leto moskovsko 1964. Ђилас protiv Marksa*. Beograd: Novo Delo; Mihajlov, Mihajlo. 1994. *Domovina je sloboda*, Beograd: Radio B92; Ђилас, Aleksa. 2009. *Iz emigracije. Izabrani eseji, članci, intervju i dokumenti 1980–1990*. Beograd: Službeni glasnik; и др.

¹¹ Видети: Nikolić, Kosta, Cvetković, Srđan i Tripković, Đoko, ur. 2010. *Bela knjiga – 1984. Обрачун са „kontrarevolucijom“ у SFRJ*. Beograd: Službeni glasnik/ISI; Nikolić, Kosta, Cvetković, Srđan, ur. 2011. *Rađanje jeretika. Suđenje Milovanu Đilasу i Vladimiru Dedijeru 1955*. Beograd: ISI/KIZ ALTERA; и др.

¹² Ради потпунијег приказа степена интересовања аутора у свету о југословенским дисидентима, овом приликом наводимо најзначајније наслове научних радова о Миловану Ђиласу написаних на Западу (већином за време Хладног рата). Радови су настали у време када је Ђиласова јавна интелектуална и политичка делатност у Југославији била забрањена, а читалачка публика, осим официјелних публикација, није имала прилику да о његовом раду више сазна: Bartch, Günther. 1971. *Milovan Djilas oder Die Selbstbehauptung des Menschen. Versuch einer Biographie*. München: Mainz Verlag; Clissold, Stephen. 1983. *Djilas, the Progress of a Revolutionary*. Hounslow, Middlesex: Hugh Seton – Watson; Dragovic, Jasna. 1993. *Milovan Djilas. From the Early Critique of the Communist System to the Present*. Genève: Institut Universitaire de Hautes Etudes Internationales. Unpublished MA thesis; Lustig, Michael M. 1989. *Trotsky and Djilas. Critics of Communist Bureaucracy*. New York-London: Greenwood Press; Goldfield, Ethel. 1964. *Milovan Djilas. Disillusioned Communist*. Montreal, PQ: University of Montreal. Unpublished Ph. D. dissertation; Harrison, Judith. 1983. *Milovan Djilas. A Struggle for Freedom*. Southampton: University of Southampton; Jasko, Franklin D. 1964. *Milovan Djilas. A Communist's Challenge to Communism*. Cleveland, OH: Carroll University. Unpublished MA thesis; Marletic, Nemanja. 1977. *Yugoslav political developments in the Light of Milovan Djilas' Criticism*. London. Unpublished MA thesis; McDonald Jr, John W. 1971. *Political Themes in the Thought of Milovan Djilas*. New York: Columbia University. Unpublished Ph. D.

или више експлицитни политички погледи, уз поједине објективне изузетке, па је зато, пре коришћења, треба критички обрадити.

На крају се може закључити да је научно истраживање дисидентства на подручју бивше Југославије прилично напредовало, али да се у многим сегментима није ослободило дневне политике и личних судова. Међутим, присутна научна и стручна критика знатно помажу што објективнијем сагледавању ове проблематике, а на научницима је да искористе претходна искуства својих колега.

Литература

Студије, монографије и чланци:

- Алексеева, Л. (1992). *История инакомыслия в СССР: Новейший период*. Москва: Вестъ.
- Байгушев, А. (2007). *Партийная разведка*. Москва: Алгоритм.
- Байгушев, А. (2005). *Русская партия внутри КПСС*. Москва: Алгоритм.
- Bartch, G. (1971). *Milovan Djilas oder Die Selbstbehauptung des Menschen. Versuch einer Biographie*. München: Mainz Verlag.
- Bogdanović, M. (2009). Jugoslovenski disidenti i hladni rat. *Sociologija* 2, 113–136.
- Goldfield, E. (1964). *Milovan Djilas. Disillusioned Communist*. Montreal, PQ: University of Montreal. Unpublished Ph. D. dissertation.
- Горелик, Г. (2004). *Андрей Сахаров*. Москва: Вагриус.
- Dedijer, V. (1991). *Veliki buntovnik Milovan Đilas. Prilozi za biografiju*. Beograd: Prosveta.
- Dragovic, J. (1993). *Milovan Djilas. From the Early Critique of the Communist System to the Present*. Genève: Institut Universitaire de Hautes Etudes Internationales. Unpublished MA thesis.
- Clissold, S. (1983). *Djilas, the Progress of a Revolutionary*. Hounslow, Middlesex: Hugh Seton – Watson.
- Jasko, F. D. (1964). *Milovan Djilas. A Communist's Challenge to Communism*. Cleveland, OH: Carroll University. Unpublished MA thesis.
- Козлов, В. А. (2006). *Неизвестный СССР. Противостояние народа и власти, 1953–1985 гг.* Москва: Олма-пресс.
- Куљић, Т. „Тито је највећи дисидент“, *Политика*, 17. 3. 2010, 14.
- Leković, D. (2010). *Milovan Đilas i socijalizam*. Podgorica: CANU.
- Lopušina, M. (1991). *Crna knjiga – cenzura u Jugoslaviji 1945–1991*. Beograd: Fokus.
- Lustig, M. M. (1989). *Trotsky and Djilas. Critics of Communist Bureaucracy*. New York-London: Greenwood Press.
- Marletic, N. (1977). *Yugoslav political developments in the Light of Milovan Djilas' Criticism*. London. Unpublished MA thesis.

dissertation; Milenkovitch, Michael M. 1976. *Milovan Djilas. An Annotated Bibliography, 1928–1975*. Michigan: University Microfilms International; и др.

- Milenvovitch, M. M. (1976). *Milovan Djilas. An Annotated Bibliography, 1928–1975*. Michigan: University Microfilms International.
- McDonald Jr, J. W. (1971). *Political Themes in the Thought of Milovan Djilas*. New York: Columbia University. Unpublished Ph. D. dissertation.
- Miloradović, G. (2010). Ljudi na stranačkim mestima. Uzroci, posledice i smisao sukoba Josipa Broza Tita i Milovana Đilasa na Trećem (vanrednom) plenumu CK SKJ 1954. godine. U O. Manojlović-Pintar (ur.) *Tito – viđenja i tumačenja*. Beograd: INIS, 199–231.
- Митрохин, Н. (2003). *Русская партия: Движение русских националистов в СССР 1953–1985 гг.* Москва: Новое литературное обозрение.
- Neubert, E. (1997). *Geschichte der Opposition in der DDR 1949–1989*. Berlin: Christoph Links Verlag.
- Popov, N. (2008). *Društveni sukobi – izazov sociologiji: „Beogradski juni 1968“*. Beograd: Službeni glasnik.
- Popov, N. (1989). *Contra fatum (slučaj grupe profesora Filozofskog fakulteta u Beogradu, 1968–1988)*. Beograd: Mladost.
- Радојевић, М. (2007). Милован Ђилас и српска политичка емиграција. *Токови историје* 4, 119–135.
- Сараскина, Л. (2008). *Александр Солженицын*. Москва: Молодая Гвардия.
- Spehnjak, K. (2010). Disidentstvo kao istraživačka tema – pojam i pristupi. U N. Kisić Kolanović, Z. Radelić, K. Spehnjak (ur.) *Disidentstvo u suvremenoj povijesti*. Zagreb: Hrvatski institut za povijest, 11–21.
- Sher, G. S. (1977). *Praxis: Marxist Criticism and Dissent in Socialist Yugoslavia*. Bloomington, IN: Indiana University Press.
- Falk, B. J. (2003). *The Dilemmas of Dissidence in East-Central Europe. Citizen Intellectuals and Philosopher Kings*. Budapest: Central European University Press.
- Harrison, J. (1983). *Milovan Djilas. A Struggle for Freedom*. Southampton: University of Southampton.
- Cvetković, S. (2006). *Između srpa i čekića: represija u Srbiji 1944–1953*. Beograd: ISI.
- Cvetković, S. (2011). *Između srpa i čekića 2. Politička represija u Srbiji 1953–1985*. Beograd: ISI.
- Cvetković, S. (2010). (Ne)tolerisani disidenti / specifičnost jugoslovenskog socijalizma 1953–1985. U N. Kisić Kolanović, Z. Radelić, K. Spehnjak (ur.) *Disidentstvo u suvremenoj povijesti*. Zagreb: Hrvatski institut za povijest, 105–126.
- Цветковић, С. (2007). *Портрети дисидената*. Београд: ИСИ.

Зборници радова и докумената:

- Boer, S. P. de, Driessen, E. J., Verhaar & H. L, eds. (1982). *Biographical Dictionary of Dissidents in the Soviet Union, 1956–1975*. The Hague: Martinus Nijhoff Publishers.
- Kisić Kolanović, N., Radelić, Z. i Spehnjak, K. (ur.) (2010). *Disidentstvo u suvremenoj povijesti*. Zagreb: Hrvatski institut za povijest.
- Leftwich Curry, J. ed. (1983). *Dissent in Eastern Europe*. New York: Praeger Publishers Inc.
- Макаров, А. А, ур. (2006). *Власть и диссиденты из документов КГБ и ЦК КПСС*. Москва: Московская Хельсинская Группа.

- Nikolić, K., Cvetković, S. i Tripković, Đ. ur. (2010). *Bela knjiga – 1984. Obračun sa „kontrarevolucijom“ u SFRJ*. Beograd: Službeni glasnik/ISI.
- Nikolić, K., Cvetković, S., ur. (2011). *Rađanje jeretika. Suđenje Milovanu Đilas i Vladimiru Dedijeru 1955*. Beograd: ISI/KIZ ALTERA.
- Pollack, D. & Wielgohs, J., eds. (2004). *Dissent and Opposition in Communist Eastern Europe. Origins of Civil Society and Democratic Transition*. Burlington: Ashgate Publishing Limited.
- Popov, N., ur. (2003). *Sloboda i nasilje. Razgovori o časopisu Praxis i Korčulanskoj letnjoj školi (Milan Kangrga, Zagorka Golubović, Ivan Kuvačić, Božidar Jakšić, Nebojša Popov, Ante Lešaja)*. Beograd: Res publica.
- Shapiro, L., ed. (1972). *Political Opposition in One-Party States*. London: Wiley.
- Tökes, R. L., ed. (1975). *Dissent in the USSR, Politics, Ideology and People*. Baltimore and London: John Hopkins University Press.

Мемоари и сећања:

- Đilas, A. (2009). *Iz emigracije. Izabrani eseji, članci, intervjui i dokumenti 1980–1990*. Beograd: Službeni glasnik.
- Đilas, M. (1991). *Vlast i pobuna*. Beograd: Književne novine.
- Đilas, M. (1990). *Nesavršeno društvo (i dalje od Nove klase)*. Beograd: Narodna knjiga.
- Ђилас, М. (1994). *Пад нове класе. Повест о саморазарању комунизма*. Београд: Службени лист СРЈ.
- Đilas, M. (1989). *Tamnica i ideja*. Beograd: KIZ „Trag“.
- Kangrga, M. (1997). *Izvan povijesnog događaja. Dokumenti jednog vremena*. Split: Feral Tribune.
- Колаковски, Л. (2009). *Занимљива времена, немирна времена I–II*. Београд: Службени гласник.
- Марковић, М. (2008–2009). *Јуриш на небо I–II*. Београд: Просвета.
- Милош, Ч. (1998). *Употрази за отаџбином*. Нови Сад: Матица српска.
- Михаиловић, Б. М. (1992–1993). *Аутобиографија – о другима I–II*. Београд: БИГЗ.
- Mihajlov, M. (1994). *Domovina je sloboda*. Beograd: Radio B92.
- Mihajlov, M. (1990). *Leto moskovsko 1964. Đilas protiv Marksa*. Beograd: Novo Delo.
- Pekić, B. (2004). *Godine koje su pojeli skakavci. Uspomene iz zatvora ili antropopeja (1948–1954)*. Novi Sad: Solaris.
- Tadić, Lj. (1999). *U matici krize. Intervjui 1968–1988*. Beograd: Čigoja štampa.
- Ђосић, Д. (2009). *Лична историја једног доба (пишчеви записи). Време искушења, 1951–1968*. Београд: Службени гласник.
- Ђосић, Д. (2009). *Лична историја једног доба (пишчеви записи). Време отпора, 1969–1980*. Београд: Службени гласник.
- Ђосић, Д. (2009). *Лична историја једног доба (пишчеви записи). Време распада 1981–1991*. Београд: Службени гласник.

Aleksandar V. Miletić

DISSIDENTS AS A RESEARCH TOPIC IN CONTEMPORARY SERBIAN HISTORIOGRAPHY

Summary: After the breakup of socialist Yugoslavia, in the new states were formed new historiographies. One of the new research topics has become dissidence. This topic is very important but also very complex. There are a few problems. The most important problem is a question of definition of dissidents and dissidence. This problem is present both in the global as well in Serbian historiography. The second problem is the lack of historical sources and literature on this issue. And finally, the problem of political and personal views on the issue of researchers. In the West, this issue has begun to be interest to historians during the period of the Cold war. In the countries of the former socialist Eastern bloc after the collapse of socialism, authors started the interest for the topic of dissidence. In Serbia, this topic is present in the last 20 years, after the breakup of Yugoslavia.

Key words: historiography, dissidents, socialism, Serbia, Yugoslavia